

معرفی و تاریخ گذاری نسخه خطی

کتاب جغرافیایی ابو عبدالله محمد مقدسی:
الاقالیم یا المسافات و الولايات

چکیده: اثر جغرافیایی مقدسی که به نام احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم شناخته می شود دو نسخه در دست است. یکی نسخه برلین که تاریخ تألیف آن ۳۷۵ ق. است و دیگری نسخه استانبول که تاریخ تألیف آن مشخص نیست. می دانیم که کتاب مقدسی نسخه های مختلفی داشت که خود مؤلف تهیه کرده بود و ممکن است این نسخه ها از نظر تقدم و تأخر و تفصیل با هم متفاوت باشد. همین طور می دانیم که این نسخه ها نام های مختلفی داشت. دخویه در تصحیح خود که تنها تصحیح کتاب است نسخه برلین را اساس قرار داد؛ اما تاریخ گذاری نسخه استانبول می تواند سبب تجدید نظر در این تصمیم شود. بیشتر محققانی که پیش از این درباره تاریخ گذاری نسخه استانبول اظهار نظر کرده اند معتقد بودند که تاریخ تألیف نسخه استانبول پیش از نسخه برلین است. نسخه استانبول ۲۳۲ برگ است و به خط نسخ نوشته شده است و به شماره «۲۹۷ مکرر» در مجموعه ایاصوفیه کتابخانه سلیمانیه استانبول نگهداری می شود. نام این نسخه الاقالیم یا المسافات و الولايات است و به شخصی به نام ابوالحسن علی بن حسن که از بزرگان دستگاه سامانیان بود تقدیم شده است. شواهد تاریخی موجود در نسخه استانبول نشان می دهد که این نسخه بین ربیع الثانی تا ذیحجه سال ۳۷۸ ق. تألیف شد و شاید با نسخه ای باشد که به خط مقدسی در دست یاقوت حموی بود، مرتبط باشد؛ چرا که تنها کسی که به تاریخ ۳۷۸ ق. به عنوان سال تألیف کتاب مقدسی اشاره کرده است یاقوت حموی است.

۱۶۵-۱۹۲

واژگان کلیدی: نسخه شناسی، جغرافیای تاریخی، مقدسی، احسن التقاسیم.

Introduction and Dating of the Manuscript of the Geographical Book of Abū ‘Abdallah Muhammad Mqdisī:

Al-Aqālim or Al-Masafāt wa Al-Wilāyāt
Sina Soltani/ Mohammad Salahi

Abstract: There are two manuscripts of the Maqdisī’s geographical work known as Ahsan al-Taqāsīm fi Mairafah al- Aqālim. One is the Berlin manuscript, which was written in 375 AH. and the other is the Istanbul manuscript, whose authorship date is unknown. We know that there were different manuscripts of the Maqdisī’s book prepared by the author himself, and these manuscripts may be different in terms of the time of production, and detail. We also know that these manuscripts had different names. In his edition, which is the only edited version of the book, de Goeje used the Berlin manuscript as the basis; But the dating of the Istanbul manuscript can cause this decision to be reconsidered. Most of the researchers who have previously commented on the dating of the Istanbul manuscript believed that the date of composition of the Istanbul manuscript is before the Berlin version. The Istanbul manuscript has 232 pages and is written in Naskh handwriting and is kept under the number “2971” in the Hagia Sophia collection of Sulaymaniyah library in Istanbul. The name of this manuscript is al-Aqālim or al-Masafāt wa al-Wilāyāt and it was dedicated to a person named Abul Hasan Ali bin Hasan who was one of the officials of the Samanid dynasty. The historical evidence in the Istanbul manuscript shows that this version was written between Rabi al-Thānī and Dhu Hajjah in 378 A.H. and could be the same manuscript that was with Yāqūt Himavī; Because the only one who mentioned the year 378 A.H. as the year of writing Maqdisī’s book is Yāqūt Himavī.

Keywords: Codicology , Historical Geography, Mqdisī, Ahsan al-Taqāsīm.

۱. درآمد

اثر جغرافیایی ابوعبدالله محمد بن احمد مقدسی^۱ که به نام احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم در مجموعه منابع دوران اسلامی شناخته می‌شود نخستین بار به دست آلوین اسپرینگر^۲ در سال ۱۸۵۷ م. به محققان تاریخ تمدن و علوم اسلامی معرفی شد.^۳ پس از این معرفی و خصوصاً پس از انتشار تصحیح میخائل یان دخویه^۴ در سال‌های ۱۸۷۷ و ۱۹۰۶ م.^۵ تا امروز همواره از منابع اصلی مطالعه سده‌های نخستین اسلامی و به طور کلی جغرافیایانویسی و تاریخ و تمدن سرزمین‌های مسلمانان شناخته می‌شود. در اهمیت مقدسی همین بس که اسپرینگر او را مهم‌ترین دانشمند جغرافیا در کل تاریخ بشریت می‌داند.^۶

تصحیح دخویه مبتنی بر دو نسخه خطی است. این دو نسخه از روزگار دخویه تا الان تنها نسخ شناخته کتاب مقدسی است. یکی همان نسخه‌ای است که اسپرینگر معرفی کرد و در کتابخانه برلین نگهداری می‌شود و به نام نسخه برلین معروف است و دیگری نسخه‌ای که در کتابخانه سلیمانیه نگهداری می‌شود به نام نسخه استانبول.^۷ نسخه برلین تاریخ تحریر ندارد؛ اما می‌توان از مقدمه کتاب دریافت که در سال ۳۷۵ ق. تألیف شده است.^۸ نسخه استانبول در سال ۶۵۸ ق. تحریر شده است^۹ اما در متن کتاب زمان تألیف نیامده است.

دخویه در تصحیح کتاب متن نسخه برلین را متن اصلی در نظر گرفت و در موارد اختلاف دو نسخه، مطالب مندرج در نسخه استانبول را در پانویس آورد. میزان این اختلافات کم نیست و در موارد

۱. در این نوشته این نام را «مقدسی» می‌گوییم.

2. Aloys Sprenger

3. Sprenger, A Catalogue of the Bibliotheca Orientalis Sprengeriana, P.1.

4. Michael Jan de Goeje

5. Muqaddasī, *Bibliotheca geographorum Arabicorum: Descriptio imperii moslemici*.

۶. کراتشکوفسکی، تاریخ الادب الجغرافی العری، ص ۲۰۸.

۷. در واقع دو نسخه اصلی مدنظر دخویه بود. یکی نسخه برلین (۶۰۳۴) و دیگری نسخه استانبول (۲۹۷۱-۱۸۵۷). نک:

Ahlwardt, *Die Handschriften-verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, 5:362, 363;

دفت کتابخانه ایاصوفیا، ص ۱۷۹.

از نسخه برلین یک رونویس متأخر هم هست که دخویه آن را دیده است (۶۰۳۳). نک:

Ahlwardt, *Die Handschriften-verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, 5:362, 363; Muqaddasī, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, 3:V-VII.

از نسخه استانبول هم به دستور دخویه یک رونویس در همان ایام تهیه شد و دخویه از آن استفاده می‌کرد (۲۰۶۳). نک:

De Goeje, *Catalogus Codicum Orientalium Bibliothecae Academiae Luguno Batavae*, 5:191; Witkam and Vlasma, *Inventary of the Oriental Manuscripts in the Library of the University of Leiden and Other Collections in the Netherlands*, 3:26.

۸. به بیان دقیق‌تر تاریخ نخستین باری که کتاب را آشکار کرد. همه مورخان و محققان تاریخ تألیف کتاب مقدسی را سال ۳۷۵ ق. ذکر کرده‌اند. نک: المقدسی، نسخه خطی برلین، ص ۴.

۹. فرغت من استنساخه بجمده الله و حسن توفیقه فی غرة رجب المبارک سنة ثمان و خمسين ستمایه حرره الحسن بن احمد بن محمود بن الکمال. نک: المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۲، ص ۱۱۸. چپ.

متعددی هریک از نسخه‌ها افزوده‌ها و کاستی‌ها و تغییراتی نسبت به نسخه دیگر دارد.

نخستین پرسشی که می‌توان مطرح کرد این است که دخویه بر چه اساسی نسخه برلین را به عنوان نسخه اساس تصحیح پذیرفت و اصولاً هیچ‌کدام از این نسخ برتری‌ای نسبت به دیگری دارد؟ برای پاسخ به این پرسش موارد متعددی از هر دو نسخه باید بررسی شود. یکی از مهم‌ترین اینها مقایسه تاریخ تألیف این نسخه‌ها است. نسخه استانبول که فاقد تاریخ تألیف است چه نسبتی با نسخه برلین دارد و چه توضیحی برای موارد اختلاف این دو نسخه می‌توان داد؟ برای پاسخ به پرسش‌هایی نظیر این باید نسخه استانبول را بشناسیم و به تاریخ تألیف آن دست پیدا کنیم.

مقدسی تألیف کتاب خود را در زمان مشخصی آغاز کرد و برای نوشتن آن به تحقیق پرداخت و به کتابخانه‌های گوناگون رفت و سفرهای فراوانی کرد و احتمالاً در این زمان‌ها بخش‌هایی از اطلاعات مربوط به کتاب را جمع‌آوری و ثبت کرد. برخی اشارات او که این موضوع را نشان می‌دهد در کتاب وجود دارد؛^{۱۰} اما از مجموعه این اشارات نمی‌توان زمان مشخصی برای شروع نوشتن کتاب و مراحل انجام آن تعیین کرد؛ اما می‌توان از طریق برخی اشارات بازه زمانی پایان نوشتن کتاب و اصلاحات نهایی آن را حدس زد. در این مقاله منظور ما از «تاریخ تألیف» همان بازه زمانی پایان تألیف و آخرین اصلاحات کتاب است.

مقدسی در مقدمه کتاب درباره تألیف کتاب توضیحات فراوانی داده و در مورد روش تألیف و مسائل مختلف مربوط به آن نکات مهمی یادآور شده است. یکی از این نکات به تاریخ تألیف کتاب مربوط است:

وقد استخرنا الله قبل جمعه وسألناه التوفيق والمعونة بعدما استشرنا صدور الزمان والایمة فكل أشار به وقبله وبعث علی إظهاره ومدحه مثل القاضي الإمام المختار وادق ایمة الفقهاء معانیا واكثرهم فی الكتب نظراً أبی الهیثم بنیسا بور وغيرهما من الایمة والمشاخ.
[...] واعلم اني مع هذه الوثائق والشروط لم أظهره حتى بلغت الاربعین ووطئت جميع الاقالیم وخدمت اهل العلم والدين والكبرا والسلاطین واتفق وفقاً ذلك بمصر فارس في دولة امیر المومنین الطایع لله ابي بکر عبد الکریم وایام الامیر السید ابي القاسم نوح بن منصور

۱۰. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۱، ص ۲-۴ و ۸.

در مورد شماره گذاری صفحات در نسخه استانبول: نسخه دو قسمت است که هر یک با بسم الله شروع می‌شود. در قسمت اول شروع نسخه با بسم الله الرحمن الرحیم است و در گوشه سمت راست بالای آن با مداد شماره صفحه ۱ درج شده است. تا صفحه ۴۸ به همین ترتیب شماره گذاری شده است. از صفحه ۴۹ فقط صفحات زوج شماره گذاری شده‌اند. قسمت دوم با بسم الله الرحمن الرحیم و به نستعلیق شروع می‌شود. در این قسمت هم صفحات زوج با مداد در گوشه بالای چپ شماره گذاری شده است و صفحه ۴ جا افتاده است و صفحه ۹۸ به اشتباه ۹۶ ثبت شده است. در این مقاله به همین شماره‌های مدادی ارجاع می‌دهیم که به خط رعه عربی نوشته شده است.

مولی امیر المؤمنین^{۱۱}

سخن مقدسی^{۱۲} بازه‌ای ۱۵ ساله را نشان می‌دهد حدفاصل سال‌های ۳۶۶ تا ۳۸۱ ق. که در نوشته مفصلاً به آن خواهیم پرداخت و با بازه‌های زمانی دیگری که از کتاب به دست می‌آید مقایسه خواهیم کرد و تلاش می‌کنیم به بازه زمانی کوتاه‌تری برای تألیف کتاب برسیم.

تعیین تاریخ نسخه استانبول از جوانب گوناگون اهمیت دارد:

- اهمیت تاریخ نسخه در تصحیح کتاب: بدون داشتن تصور روشن از تاریخ تألیف نسخه‌های موجود مقدسی نمی‌توان کار تصحیح و تعیین نسخه اساس را انجام داد. چون می‌دانیم که مقدسی نسخ گوناگونی از کتاب خود فراهم کرده بود و ما در تصحیح این نسخه‌ها باید تقدم و تأخر آنها و تغییراتشان را مد نظر داشته باشیم.

- کتاب مقدسی حاوی اطلاعات تاریخی بسیار مهمی است و منبع مهمی برای بسیاری از رویدادهای تاریخی و اطلاعات جغرافیایی و اشخاص است. تعیین تاریخ دقیق تألیف نسخه‌های کتاب مقدسی در استفاده محققان از این منبع و استشهاد به رویدادهای تاریخی آن اهمیت فراوانی دارد.

۲. پیشینه مطالعه نسخ و تاریخ‌گذاری آنها

پس از معرفی کتاب جغرافیایی مقدسی در سال ۱۸۵۷ م. محققان مختلفی از نسخه‌های دوگانه آن یاد کردند و درباره نسبت این نسخه‌ها و تقدم و تأخر آنها سخن گفتند. اولین بار دخویه در سال ۱۸۷۳ م. در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه لیدن^{۱۳} از نسخه استانبول یاد کرد پس از او آلفرت فون کورمر^{۱۴} در سال ۱۸۷۵ م. در مورد نسخه‌های متفاوت کتاب مقدسی سخن گفت: اولین نسخه در سال ۳۷۵ و دومین نسخه پس از آن نوشته شده که متأخرتر و کامل‌تر است.^{۱۵}

دخویه در مقدمه چاپ اول کتاب مقدسی در سال ۱۸۷۷ م. در جلد سوم کتاب شناسی جغرافی دانان

۱۱. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۱، ص ۸ و ۹.

۱۲. در نسخه برلین درست همین‌جا تاریخ آشکار کردن کتاب یعنی ۳۷۵ ق. ذکر شده است و بر همین اساس محققان تاریخ تألیف کتاب مقدسی را ۳۷۵ ق. در نظر گرفته‌اند؛ در حالی که در نسخه استانبول این تاریخ وجود ندارد. عدم وجود این تاریخ یا حذف آن در نسخه استانبول می‌تواند نشان دهنده این باشد که نسخه استانبول تاریخ تألیف متفاوتی دارد.

۱۳. اسعد افندی از نسخه استانبول به دستور دخویه نسخه‌ای تهیه کرد که در لیدن است و دخویه از آن استفاده کرد. نک:

De Goeje, *Catalogus Codicum Orientalium Bibliothecae Academiae Luguno Batavae*, 5:191; Witkam & Vlasma, *Inventary of the Oriental Manuscripts in the Library of the University of Leiden and Other Collections in the Netherlands*, 3:26.

14. Alfred von Kremer

15. Kremer, *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen*, 432.

عرب^{۱۶} از نسخه استانبول به عنوان یکی از نسخی که در تصحیح کتاب مورد استفاده اش بود سخن گفت.^{۱۷} او در مقدمه جلد چهارم همین مجموعه^{۱۸} تلاش کرد بر اساس برخی اشاراتی که در نسخه برلین یا استانبول آمده کتاب مقدسی را تاریخ‌گذاری کند. او از سال ۳۷۵ ق. که در مقدمه نسخه برلین آمده یاد کرد؛ اما گفت هر دو نسخه حاوی اطلاعاتی است که مربوط به پس از ۳۷۵ ق. است:

۱- تاریخ ۳۷۷ ق. در مکه که مقدسی سؤالاتی از برخی علمای اندلسی درباره اندلس کرد.^{۱۹} این تاریخ فقط در نسخه استانبول وجود دارد.

۲- ذکر ابوالفوارس شرف‌الدوله به عنوان آخرین امیر بویی در هنگام تألیف کتاب که از ۳۷۶ ق. تا ۳۷۹ ق. امیر بود.^{۲۰} در هر دو نسخه برلین و استانبول آمده است.

۳- یاقوت در معجم البلدان به تاریخ ۳۷۸ ق. در مورد کتاب مقدسی اشاره کرده است.^{۲۱} مضمون فقره‌ای که یاقوت به مقدسی منتسب کرده و تاریخ آن را ۳۷۸ ق. می‌داند در هر دو نسخه برلین و استانبول آمده است.^{۲۲}

۴- در اقلیم شام عبارتی درباره حکومت ولایات شام و قلمرو آل حمدان آمده پس مقدسی این عبارت را پس از سال ۳۷۸ ق. نوشته است.^{۲۳} این سخن در هر دو نسخه آمده است.

موارد اول و دوم و سوم دخویه درست است که به تاریخ‌گذاری تألیف نسخه‌های خطی کمک می‌کند و در ادامه مقاله به همه آنها خواهیم پرداخت و آنها را دقیق می‌کنیم و با شواهد دیگر مقایسه می‌کنیم؛ اما در مورد چهارم دخویه اشتباه کرده است. از طریق توضیح سخن مقدسی در هیچ‌کدام از نسخه‌ها^{۲۴} نمی‌توان به چنین نتیجه‌ای رسید.^{۲۵}

16 *Bibliotheca geographorum Arabicorum (BGA)*.

۱۷. در واقع رونوشت نسخه استانبول که همان نسخه لیدن است. نک: بانویس شماره ۱۳.

۱۸. این کتاب به زبان لاتین نوشته شده است و به همین سبب کمتر مورد توجه محققان بوده و به ندرت به آن ارجاع داده‌اند. مقاله حاضر از نخستین کوشش‌هایی است که در آن به تبیین کامل توضیحات دخویه پرداخته شده است. لسترنیج هم به دشواری خواندن و ترجمه این مقدمات و تعلیقات دخویه توجه کرده است. نک:

Le Strange, *Description of Syria, Including Palestine, by Mukaddasi*, p. IX.

19. De Goeje, *Bibliotheca geographorum Arabicorum: Indices, Glossarium et addenda et emendanda AD Part. I-III*, 4:VI.

۲۰. همان.

۲۱. همان.

۲۲. یاقوت حموی، معجم البلدان، ج ۱، ص ۴۴۰: المقدسی، نسخه خطی برلین، ص ۱۱۴: المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۱، ص ۱۲۵ چپ.

23. De Goeje, *Bibliotheca geographorum Arabicorum: Indices, Glossarium et addenda et emendanda AD Part. I-III*, 4:VI.

۲۴. عبارت مقدسی در نسخه برلین و استانبول با هم متفاوت است.

۲۵. مورد دیگر اشاره مقدسی به ولایات شام و حکومت آنها و قلمرو آل حمدان است. آنطوری که در نسخه استانبول نوشته شده حکومت ولایات شام دست صاحب مصر (فاطمیان) است غیر بخش بالایی شام که آل حمدان به آن چیره شده بودند. (نک: المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۱، ص ۱۰۵ چپ.) دخویه با ذکر وقایع سال ۳۷۸ ق. در کتاب الکامل فی التاریخ و عزل

دخویه در ادامه توضیحاتی در مورد تفاوت تقدیم نامه دو نسخه و خلفا و امرای یاد شده در دو نسخه داد^{۲۶} که نشان می‌دهد به تفاوت نسخه‌ها واقف بود و اگرچه ابتدا چنین پنداشت که نسخه استانبول قدیمی‌تر از نسخه برلین است؛ اما بعداً تردید کرد و این قضاوت را شتاب زده خواند.^{۲۷} دخویه نظر قطعی در مورد تقدم و تاخر نسخه‌ها و اینکه کدام یک خلاصه دیگری است نداد و آن را منوط به بررسی‌های بیشتر دانست.^{۲۸} دخویه نسخه برلین را حاوی بخش‌های مهمی دانست که نسخه استانبول فاقد آنهاست و برعکس.^{۲۹} او اگرچه نسخه استانبول را نسخه‌ای مرتب‌تر دانست؛ اما در نتیجه نهایی کارش نسخه برلین را اصل قرار داد. چنانچه خود دخویه گفته این نسخه‌ها باید بیشتر بررسی شود تا بتوان درباره نسبت آنها با یکدیگر سخن گفت. یکی از موارد این بررسی بحث در مورد تاریخ‌گذاری این دو نسخه است.

کارلو آلفونسو نالینو^{۳۰} مستشرق ایتالیایی در اواخر سده نوزدهم توجهاتی به نسخه‌های خطی کتاب مقدسی کرد. او از نسخه برلین و استانبول یاد کرد و تاریخ تألیف نسخه برلین را ۳۷۵ ق. و تاریخ تألیف نسخه استانبول را بنا بر گفته یاقوت و بر اساس خود کتاب ۳۷۸ ق. دانست. نالینو جز استناد به یاقوت در مورد تاریخ ۳۷۸ ق. به دلایل این تاریخ‌گذاری نپرداخت.^{۳۱} کارل بروکلمان^{۳۲} در ۱۸۹۸ م. از دو نسخه کتاب مقدسی و تفاوت آنها یاد کرد؛ اما دو نسخه را هم خلط کرد.^{۳۳}

بکجور از حکومت دمشق در این سال (نک: ابن اثیر، *الکامل فی التاریخ*، ج ۹، ص ۵۸). توضیح مقدسی را مربوط به پس از سال ۳۷۸ ق. می‌داند. دخویه بکجور را از فرماندهان آل حمدان خوانده است. (De Goeje, *Bibliotheca geographorum Arabico-rum: Indices, Glossarium et addenda et emendanda AD Part. I-III, 4: VI*). با آنها می‌جنگیده است و فقط در مقطعی با آنها صلح کرده است. اشاره مقدسی با مربوط به پیش از سال ۳۵۸ ق. است که حلب دست آل حمدان بوده یا مربوط به پس از سال ۳۶۴ ق. (نک: ابن اثیر، *الکامل فی التاریخ*، ج ۸، ص ۵۹۷ و ۶۸۲). و از این فقره نمی‌توان به تاریخی دست یافت. عبارت مقدسی در نسخه برلین در این باره اندکی با نسخه استانبول متفاوت است. از متن نسخه برلین هم نمی‌توان به برداشت دخویه صحه گذاشت. (نک: المقدسی، *نسخه خطی برلین*، ص ۹۴).

۲۶. در بخش تقدیم‌نامه نسخه به آن خواهیم پرداخت.

۲۷. اگرچه دخویه در چاپ اول و دوم جلد سوم کتاب‌شناسی جغرافی دانان عرب، نسخه استانبول را قدیمی‌تر از برلین دانسته است؛ اما در مقدمه جلد چهارم کتاب‌شناسی جغرافی دانان عرب (BGA) نسبت به این نظر تردید کرده است. نک:

Muqaddasī, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, 3: footnote p. 5, footnote e p. 14; De Goeje, *Bibliotheca geographorum Arabico-rum: Indices, Glossarium et addenda et emendanda AD Part. I-III, 4: P. VI*.

28. De Goeje, *Bibliotheca geographorum Arabico-rum: Indices, Glossarium et addenda et emendanda AD Part. I-III, 4: P. VI*.

۲۹. مثلاً در مقدمه کتاب جایی که مقدسی از آثار جغرافیای پیش از خود نام می‌برد در نسخه استانبول حاوی اطلاعات بیشتری است و دخویه هم به این نکته اذعان می‌کند. نک: Muqaddasī, *Bibliotheca Geographorum Arabico-rum*, 3: footnote p. 5. بخش مربوط به پیشینه نقشه‌نگاری قبل از مقدسی و بخش مربوط به بیابان میان اقالیم عجم در نسخه استانبول کامل‌تر است. نک: المقدسی، *نسخه خطی استانبول*، ص ۴-۷ و ۲، ص ۱۱۲-۱۱۸.

30. Carlo Alfonso Nallino

31. Nallino, "La Bibliotheca Geographorum Arabico-rum Di M. J. De Goeje: II. Cenni ed appunti del Dott. C. A. Nallino," 48-49.

32. Carl Brockelmann

33. Brockelmann, *History of the Arabic Written Tradition*, 1:229-30.

دخویه در مقدمه چاپ بعدی کتاب مقدسی یعنی جلد سوم کتاب شناسی جغرافی دانان عرب در سال ۱۹۰۶ م. نکته دیگری به مباحث قبلی اضافه کرد و این احتمال را مطرح کرد که واقعه ای در کتاب مربوط به پس از ۳۸۷ ق. است. این واقعه در هر دو نسخه برلین و استانبول آمده است. استدلال دخویه در این باره درست نیست و از آن نمی توان چنین نتیجه ای گرفت.^{۳۴}

در سال ۱۹۳۴ م. یوهانس هندریک کرامرس^{۳۵} در دایرة المعارف اسلام مدخل مقدسی را نوشت. او با تفصیل بیشتری درباره نسخه های برلین و استانبول سخن گفت. او نسخه استانبول را قدیمی تر از نسخه برلین دانست.^{۳۶} استدلال او بیشتر مبتنی بر تقدیم نامه نسخه استانبول و مباحث مربوط به پیشینه جغرافیانگاری است که مقدسی در مقدمه به آن پرداخته است. استدلال او در این باره پذیرفتنی نیست.^{۳۷}

۳۴. این نکته مربوط به ساختن کاخی است به دست مأمون بن محمد در دروازه حجاج در شهر جرجانیه (گرگانج). این کاخ دری داشته که مقدسی آن را عجیب ترین در خراسان دانسته و می گوید پسر مأمون در مقابل در این کاخ در دیگری ساخته بود که جلوی آن میدانی (سهلانه) بود نظیر میدان بخارا. (نک: Muqaddasi, Bibliotheca geographorum Arabicorum, 3: p. 288 footnote).
۳۵. دخویه معتقد است چون مأمون در سال ۳۸۷ ق. درگذشته و پسرش علی از این سال به حکومت رسیده است این توضیح مربوط به پس از سال ۳۸۷ ق. است. نک: (Muqaddasi, Bibliotheca Geographorum Arabicorum, 3: p. VII; ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ۹: ج ۹ ص ۱۳۲). در منطقه خوارزم و شهر گرگانج در اواسط نیمه دوم سده چهارم خاندانی حکومت می کردند که در تواریخ به آل مأمون مشهور بودند. از اوایل حکومت این خاندان اطلاعاتی در دسترس نیست. صاحب حدود العالم که کتابش در حدود ۳۷۲ ق. نوشته از حکومت مستقلی در این منطقه نام برده که پادشاهش را امیر گرگانج می خواندند. (تعلیقات بر حدود العالم من المشرق الی المغرب، ص ۳۶۰). و احتمالاً همین خاندان آل مأمون مورد نظر اوست. مأمون بن محمد در سال ۳۸۵ ق. حکومت کل منطقه خوارزم را به دست آورد و به خوارزمشاه مقلب شد؛ (بارتولد، ترکستان نامه ترکستان در عهد هجوم مغول، ص ۳۳۴). اما همان طور که گفته شد پیش از ۳۸۵ ق. هم در منطقه گرگانج حکومت می کرد و این شهر را توسعه داد. (آل داوود، «آل مأمون») با توجه به این توضیحات لزومی ندارد که ساخت وسازهایی که مقدسی از آن سخن گفته لزوماً مربوط به بعد از ۳۸۵ ق. باشد یا بنایی که به دست علی بن مأمون ساخته شده حتماً در زمان حکومتش که پس از ۳۸۷ ق. بوده ساخته شده باشد. بارتولد در کتاب ترکستان نامه ساخت این بنا به دست علی را مربوط به زمان حیات پدرش یعنی مأمون دانسته است. (بارتولد، ترکستان نامه ترکستان در عهد هجوم مغول، ص ۳۳۴).

35. Johannes Hendrik Kramers

36. Kramers, "Al-Muqaddasi."

۳۷. مقدسی در مقدمه نسخه استانبول به طور مفصل درباره پیشینه جغرافیا نگاری سخن گفته و پیشینیان خود را نقد کرده است. اما بسیاری از نقدها در نسخه برلین وجود ندارد. کرامرز معتقد است که اطلاعات مربوط به جغرافی نویسان متقدم مانند ابن بلخی و جیحانی و نقدهای تندی که به آن ها کرده در نسخه برلین حذف شده است و حذف این نقدها را مربوط به تغییر رویکرد سیاسی مقدسی و تغییر گرایش او از سامانیان به فاطمیان می داند. بر این اساس کرامرز نسخه استانبول را قدیمی تر از نسخه برلین می داند.

این استدلال پذیرفتنی نیست چون:

- ارتباطی بین دو جغرافی نویس متقدم و فاطمیان وجود ندارد.
- اگر قرار است نقد جیحانی و بلخی کسی را آورده کند خود سامانیان باید آورده شوند نه فاطمیان. به عبارت دیگر اگر قرار بود گرایش سیاسی منجر به حذف انتقاد از جغرافی نویسان پیشین شود قاعدتاً باید در نسخه ای که به سامانیان تقدیم شده - یعنی نسخه استانبول - انتقاد از جیحانی که وزیر سامانیان بوده حذف می شد.

به نظر می رسد خود کرامرز هم با توجه به عبارت «if the latter redaction is really later» قائل به متاخر بودن نسخه برلین نیست یا شک دارد. کرامرز تقدم نسخه برلین را نظر دخویه می داند. او تنها از مختصر بودن نسخه استانبول نسبت به نسخه برلین سخن گفته که این نمی تواند دلیلی بر تقدم و تاخر یکی از نسخه ها باشد چه اشکالی دارد که اگر یک نسخه مفصل در ویرایش های بعدی کوتاه تر شود؟

ایگناتی بولیانوویچ کراچکوفسکی^{۳۸} در اثر درخشان خود با نام تاریخ نوشته‌های جغرافیایی در جهان اسلام^{۳۹} به کتاب مقدسی هم پرداخت. او در مورد دو نسخه و تاریخ تألیف آنها سخنی جز سخن پیشینیان نگفت. او تصریح کرد که بخش مقدمه در این دو نسخه تفاوت‌های فراوانی با هم دارد که می‌توان از آن چنین استنباط کرد که ترکیب این دو نسخه در تصحیح، ممکن است خواننده را دچار اشکال کند.^{۴۰}

آندره میگل^{۴۱} در سال ۱۹۶۳ م. در کتابی با عنوان احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم که ترجمه بخش‌هایی از کتاب مقدسی است در مورد کتاب مقدسی و نسخه‌هایش به تفصیل سخن گفت و بخش‌هایی از مقدمه و اقلیم شام را به فرانسه ترجمه کرد. سخنان او از دقیق‌ترین تتبعات در مورد نسخه‌های کتاب مقدسی است. میگل معتقد است که تفاوت دو نسخه را نمی‌توان فقط بر مبنای مسائل سیاسی توضیح داد.^{۴۲} او به تفاوت نام کتاب در دو نسخه اشاره کرد و احتمال داد علت این تفاوت نسخه‌های متعددی باشد که مؤلف برای مقاصد مختلف نوشت و خلاصه کرد.^{۴۳} میگل می‌گوید بین نسخه برلین و استانبول نمی‌توان یکی را به عنوان نسخه مفصل و دیگری را به عنوان نسخه خلاصه در نظر گرفت و ابهامات موجود بخاطر این است که نسخه‌های مفصل و نسخه‌های خلاصه در هم ادغام شده‌اند و نسخه‌های موجود را ساخته‌اند و ابهام نسخه‌های موجود ذاتی است پس باید این ابهامات را پذیرفت.^{۴۴} میگل در نهایت معتقد است اطلاعات عرضه شده مقدسی در نسخه استانبول قابل اعتمادتر از نسخه برلین است.^{۴۵} در واقع از نظر میگل می‌توان چنین استنباط کرد که، با توجه به نسخه‌ها و اطلاعاتی که به دست ما رسیده، نمی‌توان به روشنی دریافت که کدام یک از نسخه‌ها نسبت به دیگری مقدم است.

کلیفورد ادمند بازورت^{۴۶} در سال ۱۹۸۴ م. در مدخل «احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم» در دانشنامه ایرانیکا اشتباهات فاحشی دارد.^{۴۷} او نسخه برلین را نسخه‌ای متأخرتر می‌داند و نکاتی جز سخن

38. Ignati Iulianovich Krachkovski

۳۹. این کتاب در ۱۹۵۷ م. بعد از مرگ کراچکوفسکی به چاپ رسیده است. تاریخ مقدمه مؤلف ۱۹۴۳ م. است. عنوان کتاب در ترجمه عربی از روسی تاریخ الادب الجغرافی العری است. در ترجمه فارسی عنوان کتاب تاریخ نوشته‌های جغرافیایی در جهان اسلام است. ترجمه فارسی کتاب از ترجمه عربی صورت گرفته است؛ اما عنوان کتاب در ترجمه فارسی به عنوان اصلی نزدیک‌تر است. نک: کراچکوفسکی، تاریخ نوشته‌های جغرافیایی در جهان اسلامی.

۴۰. کراتشکوفسکی، تاریخ الادب الجغرافی العری، ص ۲۰۸-۲۱۵.

41. Andre Miquel

۴۲. چنانچه محققان پیش از میگل در تقدیم‌نامه‌های دو نسخه به این مسئله پرداخته‌اند و در قسمت بعد به آن خواهیم پرداخت.

43. Miquel, *Absan at-taqqasim fi marifat al-aqalim*, XXVII-XXVIII.

۴۴. همان.

45. Miquel, *Absan at-taqqasim fi marifat al-aqalim*, XXVI.

46. Clifford Edmund Bosworth

۴۷. مثلاً تاریخ جمع‌آوری کتاب را به نقل از یاقوت ۳۷۵ ق. ذکر کرده است یا بیار یعنی ولایت مادری مقدسی را جزء خراسان خوانده است یا صوفیان و خانقاهیان (کرامیه) را با هم خلط کرده است یا می‌گوید نسخه برلین به ابوالحسن علی بن حسن

پیشینیان در مورد مقدسی و کتابش نیاورده است.^{۴۸}

عبدالرفیع حقیقت در سال ۱۳۶۱ ش. در ترجمه فارسی کتاب احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم و علینقی منزوی در مدخل «احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم» در سال ۱۳۷۳ ش. نکاتی درباره نسخه های کتاب مقدسی و تقدم و تأخر آنها گفتند. این نکات چیزی جز گفتار پیشینیان نیست و نویسندگان دو نسخه را خلط کردند.^{۴۹}

میگل در ۱۹۹۳ م. در مدخل «مقدسی» از ویرایش دوم دایرةالمعارف اسلام به مقدسی پرداخت. او در اینجا نیز از اختلافات فراوان دو نسخه برلین و استانبول یاد کرد و سخنی بیش از آنچه در مقدمه ترجمه اش گفته نیاورد.^{۵۰}

بزیل آنتونی کالینز^{۵۱} مترجم کتاب مقدسی به انگلیسی است. او اولین کسی است که این کتاب را در سال ۱۹۹۴ م. به طور کامل به انگلیسی ترجمه کرد.^{۵۲} پیش از او رنکینگ و آزو^{۵۳} تنها بخش هایی از کتاب را به انگلیسی ترجمه کرده بودند.^{۵۴} سخنان کالینز حاوی اشتباهات فاحشی است که نشان می دهد دو نسخه را با هم خلط کرد. او نسخه استانبول را قدیمی تر از برلین دانست.^{۵۵}

فواد سزگین^{۵۶} در سال ۲۰۱۰ م. نکاتی در مورد نسخه های کتاب مقدسی یادآور شد. او نسخه استانبول را قدیمی تر و خلاصه تر از نسخه برلین خواند.^{۵۷} او اشاره یاقوت به تاریخ ۳۷۸ ق. را نیز ناشی از این

تقدیم شده است در حالی که در سرتاسر نسخه برلین نام ابوالحسن علی بن حسن نیامده است. بازورت اساساً دو نسخه برلین و استانبول با هم خلط کرده است.

48. Bosworth, "AḤSAN AL-TAQĀSĪM."

بازورت در نوشته خود ادعا کرده که بر اساس فقهه ای در کتاب تاریخ تألیف کتاب مقدسی پس از ۳۸۱ ق. بود. این فقهه اشاره ای است با فعل ماضی به حکومت بنی حمدان در شهر بدلیس: «بدلیس] کانت فی ولایات بنی حمدان» که در هر دو نسخه استانبول و برلین آمده است. (المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۲، ص ۵۷ راست؛ المقدسی، نسخه خطی برلین، ص ۱۸۲/۹۲) این استدلال درست نیست چرا که بنی حمدان در سال ۳۶۹ ق. از عضدالدوله شکست خوردند و حکومت بدلیس را از دست دادند. (نک: دیانت، «بدلیس») پس سال تألیف کتاب پس از ۳۶۹ ق. است نه پس از ۳۸۱ ق. یعنی سال درگذشت سعدالدوله.

۴۹. از جمله گفته اند که نسخه برلین به سامانیان و ابوالحسن علی بن حسن تقدیم شده است یا اینکه یاقوت سال تألیف کتاب مقدسی را ۳۷۵ گفته است که هیچ کدام درست نیست. نک: حقیقت، «تذکار لازم»، ص XVII-XXIV؛ منزوی «احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم».

50. Miquel, "Al-Muḥaddasī."

51. Basil Anthony Collins

۵۲. کتاب مقدسی فقط به دو زبان فارسی و انگلیسی به طور کامل ترجمه شده است. ترجمه کتاب مقدسی به زبان های روسی، آلمانی و فرانسوی ناقص است.

53. Ranking and Azoo

54. Azoo and Ranking, *AḤSANU-T-TAQASIM FI MARIFATI-L- ALAQALIM*.

55. *Al-Muqaddasi, The Best Devison for Knowledge of the Regions, XV-XVI*.

56. Fuat Sezgin

57. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, 14:235.

دانست که یا کاتبان نسخه‌ای که دست یاقوت بوده اشتباه کردند یا اینکه یاقوت اساساً نسخه‌ای متفاوت در دست داشت.

همه محققانی که در مورد تاریخ‌گذاری نسخه‌ها یا تقدم و تأخر آنها سخن گفته‌اند بر این نظرند که نسخه استانبول قدیمی‌تر از نسخه برلین است یعنی قبل از ۳۷۵ ق. تألیف شد و به سامانیان تقدیم شد و تاریخ مشخصی برای نسخه استانبول ذکر نکرده‌اند جز نالینو که تاریخ تالیف نسخه برلین را ۳۷۵ ق. و تاریخ تألیف نسخه استانبول را ۳۷۸ ق. نوشت؛ اما استدلال مشخصی در این باره نکرد و شواهد خود را نیاورد. در این مقاله نظر و باور رایج درباره نسخه استانبول مورد تردید قرار می‌گیرد.

۳. مشخصات صوری نسخه استانبول

نسخه استانبول به شماره «۲۹۷۱ مکرر» در مجموعه ایاصوفیه در کتابخانه سلیمانیه در استانبول نگهداری می‌شود^{۵۸} و در فهرست نسخه‌های خطی مجموعه ایاصوفیه به اشتباه به عنوان نسخه مکرر کتاب اقلیم الارض علی الممالک الاسلامیه آمده است.^{۵۹} مجتبی مینوی در سال ۱۳۳۵ ش. از این نسخه تصویربرداری کرد و میکروفیلم آن (سیاه و سفید) در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است.^{۶۰} نسخه دو قسمت است: قسمت اول مقدمه و شامل اقلیم‌های جزیره العرب، عراق، اقور، شام، مصر و مغرب است و قسمت دوم شامل اقلیم‌های هیطل، خراسان، رحاب، جبال، خوزستان، فارس، کرمان و سند است. کتاب ۲۳۲ برگ است.^{۶۱} ابعاد هر صفحه ۲۵ در ۱۸ سانتی‌متر و هر صفحه شامل ۱۵ سطر است. عناوین با جوهر سرخ و متن با جوهر قهوه‌ای و به خط نسخ نوشته شده است. کتاب ۱۵ نقشه دارد. در نقشه‌ها رنگ‌های قهوه‌ای، سرخ، آبی، طلایی، سبز و زرد به کار رفته است.^{۶۲} در صفحه عنوان یادداشت‌هایی دال بر مالکیت نسخه وجود دارد و در برخی از صفحه‌ها هم برخی از مالکین حواشی‌ای نوشته‌اند. نسخه با عبارت «بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي خلق و قدر و صور» آغاز می‌شود و با عبارت «حامداً و مصلياً و مستغفراً لربه» به پایان می‌رسد. نسخه را حسن بن احمد بن محمود بن الکمال در اول رجب سال ۶۵۸ ق. تحریر کرده است. (تصویر ۱)

58. <http://ktp.isam.org.tr/>

در مورد مجموعه ایاصوفیه و کتابخانه سلیمانیه نک: رابیر، گنجینه‌های دست‌نویس‌های اسلامی در جهان اسلام، ج ۳، ص ۱۰۰۳-۱۰۱۲.

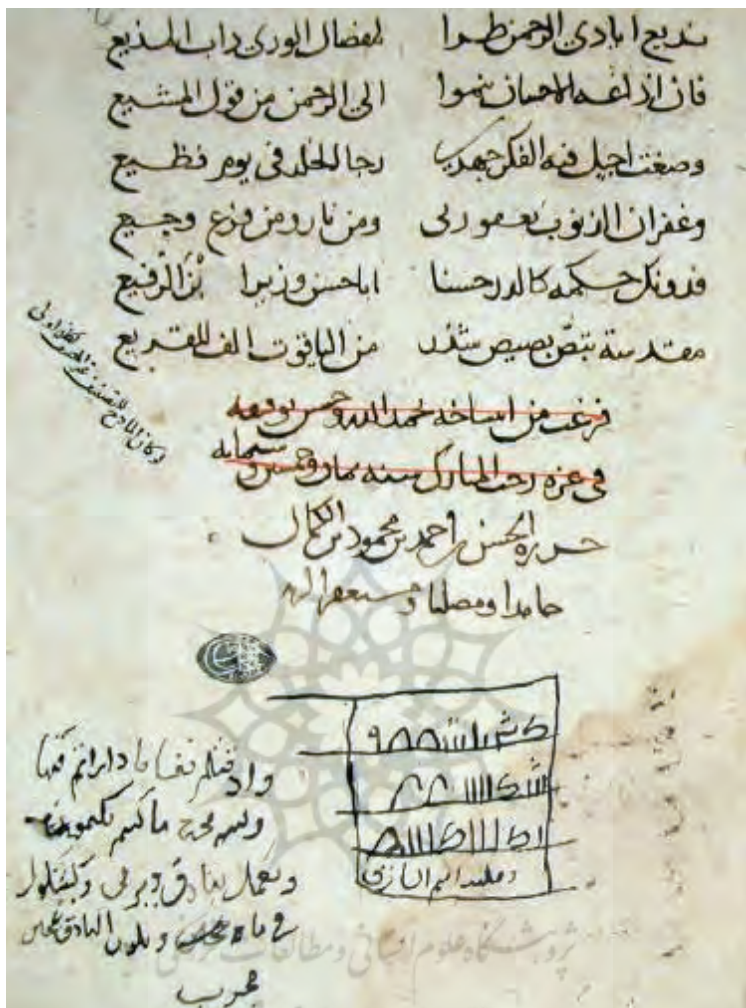
۵۹. دفتر کتابخانه ایاصوفیا، ص ۱۷۹.

۶۰. دانش پژوه، فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ص ۲۸۵.

۶۱. برای توضیحات مربوط به تعداد برگ‌ها و شماره‌گذاری صفحات به پانوش شماره ۱۰ مراجعه شود.

۶۲. در مورد ویژگی‌های صوری نسخه استانبول نک: دانش پژوه، فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ص ۲۸۵؛ المقدسی، میکرو فیلم نسخه خطی استانبول، یادداشت مینوی روی برگ آخر؛

Ritter, "Kleine Mitteilungen und Anzeigen.," 57.

تصویر ۱: صفحه پایانی نسخه استانبول، تاریخ تحریر و نام محرر. مأخذ: المقدس، نسخه خطی، استانبول.

۴. نام نسخه

کتاب مقدسی به احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم معروف است. این نام در صفحه عنوان نسخه برلین آمده است. (تصویر ۲) در سایر منابعی که نامی از اثر مقدسی آمده این عنوان یا عناوین دیگری آمده است؛ با این همه تعداد منابع و نویسندگانی که به اثر جغرافیایی مقدسی پرداختند اندک است.^{۶۳} از نخستین کسانی که از مقدسی و اثر جغرافیایی او یاد کرد یاقوت حموی در کتاب معجم البلدان در ابتدای سده هفتم است. یاقوت کتاب مقدسی را کتابی در «أخبار بلدان الإسلام» دانست^{۶۴} و او را «ابو عبدالله محمد بن احمد ابی بکر البناء البشاری» خواند و در مواردی از او نقل قول کرد.^{۶۵} یاقوت به دست خط «بشاری»

۶۳. چرایی این مسئله بررسی مهم و قابل بحث است.

۶۴. یاقوت الحموی، معجم البلدان، ج ۵، ص ۱۶۸.

۶۵. یاقوت الحموی، معجم البلدان، ج ۴، ص ۱۴۳.

کتاب
 احسن القاسمیه فی معرفه الاولیاء
 جمع الامام العالم الفاضل
 الکامل الذی الاربیب المفضی المبرک
 شمس الدین ابی عبد الله محمد بن احمد المشایخ
 المدنی الحنفی قدس سره
 و عفا عنه
 و کتب
 لمرکز
 کتابخانه
 کرامت
 ۱۸
 اوراق
 ۱۸۰
 عدد
 ۱۸۰
 عدد
 ۱۸۰
 عدد

عاشق من الرجال
 غرض من الذکر
 در توادد من السعایان اذا اویب الله عبداً حال الذکر
 کما یحیی احدکم سقیه الما و عز قاده من الذکر
 الاحسان من عبداً قد ف حبه في قلوب اللاد
 ان البعض عبداً قد ف بغضه في قلوب اللاد
 قد ف في قلوب الامیین و عز الذکر از بعض
 در اخاه فلیعلم انه کما کما
 طال هم المعرف بالذکر
 النعمه
 کتاب
 نظر ابی عبد الله الفقیه الحنفی قدس سره
 ابی المرحوم المفضی لم ان شاء الله تعالی
 مسکن ابی المرحوم قدس سره الما الذی خاتم
 اعتبار سده ۱۸۰۰
 صلی الله علیه و آله و سلم
 ۱۸۰۰

وضعی فی کتب کفیه المظن ان کما
 ولدی من کما
 لایمی

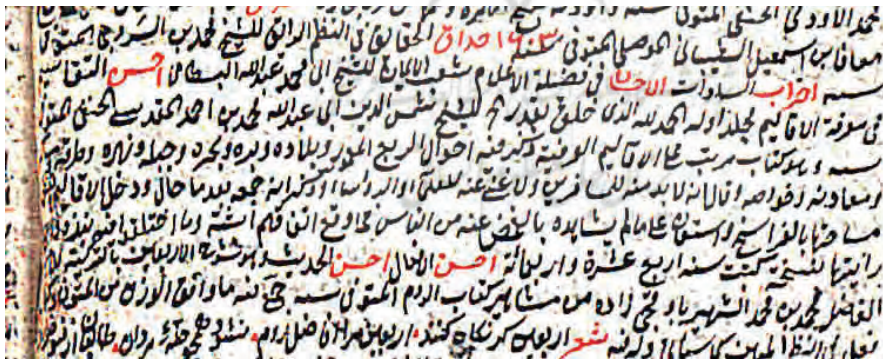
تصویر ۲: صفحه عنوان نسخه برلین. مأخذ: المقدسی، نسخه خطی برلین.

اشاره کرد^{۶۶} و به نظر می‌رسد نسخه‌ای که از کتاب مقدسی در دست داشت به خط مقدسی بود. از نوشته یاقوت می‌توان چنین استنباط کرد که کتاب مقدسی در سال ۳۷۸ ق. نوشته شده است.^{۶۷}

پس از یاقوت حموی مجیرالدین علیمی در انتهای سده نهم در کتابی که در مورد تاریخ بیت المقدس نوشته است نام کامل مقدسی را ذکر کرد و کتاب او را البدیعی فی تفصیل مملکة الاسلام خواند.^{۶۸}

حاجی خلیفه در کتاب نگاشت خود یعنی کشف الظنون در سده یازدهم دوبار به اثر جغرافیایی مقدسی پرداخت. بار اول کتاب را احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم خوانده است: (تصویر ۳) احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم: مجلد اوله: (الحمد لله الذي خلق بقدر ... الخ). للشيخ، شمس الدين، أبي عبد الله: محمد بن أحمد المقدسي، الحنفي. المتوفى: سنة ... وهو: كتاب مرتب على: الأقاليم العرفية. ذكر فيه: أحوال الربع المعمور، وبلاده، وبلده، وبحره، وجبله، ونهره، وطرقه، ومسالكه، ومعادنه، وخواصه. وقال: إنه لا بد منه للمسافرين، ولا غنى عنه للعلماء، والرؤساء. وذكر: أنه جمعه بعد ما جال، ودخل الأقاليم، وتفطن مساحتها بالفراسخ، واستعان على ما لم يشاهده بالفحص عنه من الناس، فما وقع اتفاقهم أئبته، وما اختلفوا فيه نبذه. والتي رأيتها نسخة، كتبت: سنة أربع عشرة وأربعمائة.^{۶۹}

این متن احتمالاً اولین اشاره به نام احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم است. سال درگذشت مقدسی در کتاب نیامده است.^{۷۰} اشاره حاجی خلیفه به نسخه‌ای که در سال ۴۱۴ ق. کتابت شده بسیار جالب توجه است. از این نسخه هم مانند نسخه‌ای که یاقوت در دست داشته امروز اطلاعی موجود نیست.

تصویر ۳: توضیح درباره کتاب احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم در کتاب کشف الظنون به خط مؤلف. مأخذ: حاجی خلیفه، نسخه خطی کشف الظنون عن اسامي الكتب والفنون. (نسخه جارالله)

۶۶. یاقوت الحموی، معجم البلدان، ج ۱، ص ۵۰۰.

۶۷. یاقوت الحموی، معجم البلدان، ج ۱ ص ۴۴۰.

۶۸. مجیر الدین الحنبلی العلیمی، الأسن الجلیل بتاریخ القدس والخلیل، ج ۱، ص ۱۲۷.

۶۹. حاجی خلیفه، نسخه خطی کشف الظنون عن اسامي الكتب والفنون، ص ۹ راست.

۷۰. در نسخه‌های چاپی و خطی کتاب کشف الظنون جلوی این تاریخ خالی است. نسخه مورد استناد ما نسخه جارالله و به خط حاجی خلیفه است.

حاجی خلیفه از کتاب دیگری هم یاد کرد به نام «البدیع فی الممالک الاسلامیه لعبدالله بن محمد البنا».^{۷۱} این نام شبیه نامی است که در کتاب مجیرالدین علمی آمده است با این تفاوت که کتاب به پسر محمد بن بنا یعنی عبدالله منسوب است که شاید منظور فرزند مقدسی باشد.

در سده چهاردهم اسماعیل پاشا بغدادی در کتاب هدیه العارفین، أسماء المؤلفین و آثار المصنفین نام اخیر یعنی البدیع فی الممالک الاسلامیه را ذکر کرد و نویسنده کتاب را عبدالله بن محمد بن احمد البنا المقدسی خواند و همانند حاجی خلیفه در مقابل سال درگذشت چیزی نوشت.^{۷۲}

نام کتاب مقدسی در نسخه استانبول با این نامها متفاوت است. در صفحه عنوان کتاب نام الاقالیم درج شده است. در کنار نام اقالیم شخصی به زبان ترکی به کشف الظنون اشاره کرده و این کتاب را همان احسن التقاسیم کشف الظنون دانسته است. (تصویر ۴)

در متن کتاب ذکری از نام المسافات و الولايات شده که شاید نامی باشد که خود مقدسی بر کتاب نهاده بود.^{۷۳} در فهرست کتابخانه ایاصوفیه نام نسخه به اشتباه نسخه مکرر کتاب اقالیم الارض علی الممالک الاسلامیه درج شده است.^{۷۴} مجتبی مینوی در یادداشتی که روی میکروفیلم نسخه استانبول نوشته است عنوان نسخه را المسافات و الولايات دانسته است و محمدتقی دانش پژوه در فهرست میکروفیلم های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران عنوان نسخه را الاقالیم و المسافات و الولايات ضبط کرده است.^{۷۵}

همان طور که گفته شد کتاب مقدسی عناوین مختلفی داشت. به هر صورت نسخه استانبول که در این مقاله به تاریخ گذاری آن خواهیم پرداخت الاقالیم یا المسافات و الولايات نام دارد و از این حیث نیز ارتباط آن با نسخه برلین محل پرسش است.

۵. تقدیم نامه نسخه

نسخه استانبول به شخصی به نام ابوالحسن علی بن حسن تقدیم شده است؛ اما نسخه برلین تقدیم نامه ندارد.^{۷۶} نام ابوالحسن علی بن حسن در سه فقره آمده است:

۷۱. حاجی خلیفه، نسخه خطی کشف الظنون عن اسامی الکتب والفنون، ص ۲۶ چپ.

۷۲. بغدادی، هدیه العارفین، أسماء المؤلفین و آثار المصنفین، ص ۴۳۵.

۷۳. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۱، ص ۴۸.

۷۴. دفتر کتابخانه ایاصوفیه، ص ۱۷۹.

۷۵. المقدسی، میکرو فیلم نسخه خطی استانبول، یادداشت مینوی روی برگ آخر؛ دانش پژوه، فهرست میکروفیلم های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ص ۲۸۵؛

Ritter, "Kleine Mitteilungen und Anzeigen.," 57.

۷۶. نسخه برلین به شخص خاصی تقدیم نشده است؛ اما در آن از خلیفه فاطمی در کنار خلیفه عباسی یاد کرده و هر دو را امیرالمؤمنین خوانده است. نک: المقدسی، نسخه خطی برلین، ص ۴. اینکه نسخه برلین تقدیم نامه ندارد از این بابت مهم است که بیشتر محققان از این اشاره طوری یاد کرده اند که گویی نسخه برلین به خلیفه فاطمی تقدیم شده است.

فتدبرت الملوك والامرا والسادات والوزرا فرأيت احق من نسبت كتابي اليه ونشرت بضاعتي عليه وانخت راحلتي لديه من يستغرق المدايح ويستوفي المناجح ويمنح المنايح صاحب التدبير المحكم والجزم المبرم ومن تراه ابدا يرفع الاحرار ويكرم الابرار ويحب الاختيار ابدا تطوف ببابه العفاف ولا يمل من العطا والصلات ومن رفع الله في السودد رتبته واعلى في الخلق ذكره واصطفاه عميد الدولة واستوزره وجباه ملك المشرق واسعفه مناقبه لايحة ورايه راجحة وكرمه ظاهر ولقبه فاضل ونسبه عالي وبلده فاخر وخلقه طاهر الشيخ الفاضل السيد ابو الحسن علي بن الحسن اطال الله في العز والتأييد بقاه وجعل نعيم اخرته متصلة بنعمة دنياه وحبس عليه مامنحه واعطاه [...]»^{۷۷}

تصویر ۳: توضیح درباره کتاب احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم در کتاب کشف الظنون به خط مؤلف. مأخذ: حاجی خلیفه، نسخه خطی کشف الظنون عن اسامی الکتب والفتون. (نسخه جارالله)

و در جایی از او به عنوان نمونه‌ای از افراد نیک درباری یاد شده است:
و حول سلطانهم جماعة من الخیر مثل الشیخ علی ابن الحسن و غیره من الخواص و حشم.^{۷۸}

و در شعری که در پایان نسخه آمده است:

۷۷. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۱، ص ۴۸.
۷۸. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۲، ص ۳ چپ.

فدونك حكمة كالد ر حسنا | اباحسن وزيراً [افتادگی] بن الرفیع^{۷۹}

نام «ابوالحسن علی بن حسن» در نسخه برلین نیامده است؛ اما در نسخه استانبول جز فقرات مذکور در فقره‌ای از محدثی به نام ابوالحسن الجلیل بن الحسن سرخسی^{۸۰} و در فقره‌ای دیگر از فقهی به نام ابوالحسن سرخسی که رئیس سرخس بوده یاد شد^{۸۱} که می‌تواند همان شخصی باشد که کتاب به او منسوب است.

ابوالحسن علی بن حسن سیدی بود که در دستگاه سامانیان و عمیدالدوله فائق^{۸۲} وزیر بود. او اگر همان ابوالحسن الجلیل باشد محدثی اهل سرخس بود و مدتی در نیشابور ساکن بود و اگر همان ابوالحسن فقیه باشد فقیه بود و به ریاست سرخس هم رسید. بر اساس مندرجات شعر ممکن است فرزند «رفیع» یا وزیر «ابن رفیع» باشد. برای جست و جوی احتمالات مختلف نوشتن نام «حسن» و «ابوالحسن» را در نظر گرفتیم. چون در نسخه‌ها ممکن است نقطه‌گذاری‌ها دقیق رعایت نشود و صورت این نام «حسین» یا «ابوالحسین» باشد. جست و جوی ما در میان کتاب‌های تاریخی و رجالی سده‌های چهارم به بعد^{۸۳} به شخصی که به طور قطع بر همه این ویژگی‌ها منطبق باشد منتج نشد؛ اما نزدیک‌ترین کسی که احتمال می‌دهیم ابوالحسن علی بن حسن باشد شخصی است به نام امام الجلیل الدین الخیر ابوالحسن علی بن حسین موفق بیهقی که در کتاب المنتخب من السیاق لتاریخ نیشابور و تاریخ بیهق از او نام برده شده است. او متولد خسروگرد و مدرس مدرسه کوی سیار در نیشابور^{۸۴} و کاتب و ادیب شافعی و امام زمانه خود بود که و در سال ۴۱۴ ق. درگذشت.^{۸۵} علی بن حسین موفق از خواص ابوالعباس اسفراینی از کارگزاران حکومت سامانیان بود که در دوره غزنویان به وزارت رسید.^{۸۶}

۷۹. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۲، ص ۱۱۸ چپ.

۸۰. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۱، ص ۱۸.

۸۱. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۲، ص ۲۹ راست.

۸۲. در مورد ح. از تواریخ مربوط به اشخاص به طور کامل در مورد عمیدالدوله فائق سخن گفته‌ایم.

۸۳. الزرکلی، الاعلام؛ قاموس التراجم لأشهر الرجال والنساء من العرب والمستعربین والمستشرقین؛ ابن اثیر، الکامل فی التاریخ؛ ابن الجوزی، المنتظم فی تاریخ الأمم والملوک؛ السمعانی، الأنساب؛ ابن ابوالوفا، الجواهر المضیة فی طبقات الحنفیة؛ تقی الدین ابواسحاق ابراهیم بن محمد الصریفینی الحنبلی، المنتخب من کتاب السیاق لتاریخ نیشابور؛ نرشخی، تاریخ بخارا؛ ابن فندق، تاریخ بیهق؛ بیهقی، تاریخ بیهقی؛ حاکم نیشابوری، تاریخ نیشابور؛ جرفادقانی، ترجمه تاریخ بیهقی؛ گردیزی، زین الاخبار؛ ابن فندق، لباب الأنساب والألقاب والأعقاب؛ الفوطی، مجمع الآداب فی معجم الألقاب؛ النعالبی، یتمة الدهر فی محاسن أهل العصر؛

Bulliet, *The Patricians of Nishapur*.

۸۴. ابن فندق، تاریخ بیهق، ص ۲۲۲. در تاریخ بیهق این شخص جزو سادات آورده نشده و اگر منظور مقدسی از «السید ابوالحسن علی بن حسن» انتساب او به سادات باشد این شخصی با ابوالحسن علی بن حسین موفق مندرج در تاریخ بیهق نمی‌خواند.

۸۵. الصریفینی الحنبلی، المنتخب من کتاب السیاق لتاریخ نیشابور، ص ۴۱۳.

۸۶. یاحقی و سیدی، تعلیقات تاریخ بیهقی، ص ۱۲۷۳. مقدسی کتابش را در شیراز و مقر حکومت دیلمیان آشکار کرد اما سخنی از امیر دیلمی نگفته و به ذکر نام خلیفه عباسی و امیر سامانی اکتفا کرده است. در فقره‌ای از کتاب هم می‌گوید که ابوالفوارس می‌خواست سالانه ۳۰۰ درهم به او صلح بدهد که قبول نکرده است. نک: المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۲، ص ۹۵ راست.

۶. تاریخ‌گذاری

همان‌طور که پیش از این گفتیم تاریخ تألیف نسخه استانبول مشخص نیست؛ اما برای فهمیدن تاریخ تألیف می‌توان برخی اشارات نویسنده را در کنار رویدادها و تواریخ مربوط به زندگی اشخاص قرار داد و از طریق مقایسه بازه‌های زمانی که به دست می‌آید به بازه‌ای برای تاریخ تألیف کتاب رسید. هرچه این بازه زمانی کوتاه‌تر باشد تاریخ تألیف کتاب دقیق‌تر خواهد شد. بدین منظور مجموعه اطلاعاتی را که می‌تواند در این زمینه کمک کند از کتاب استخراج و در مورد هر کدام بحث کردیم. این اطلاعات سه دسته است: ۱. تواریخ مورد اشاره مقدسی ۲. تواریخ مربوط به زندگی اشخاص ۳. تواریخ مربوط به رویدادها. دسته اول تاریخ‌های مشخصی به دست می‌دهد که نیاز به تحقیق ندارد؛ اما در مورد اشخاص و رویدادها، باید به منابع دیگر رجوع کرد و تاریخ‌های مربوط به آنان را یافت. برای این دو دسته منابعی را برگزیده‌ایم که حتی الامکان با این رویدادها و این اشخاص هم‌زمان باشد. تلاش بر این بوده که غیر از هم‌زمانی، از نظر جغرافیایی هم این منابع به رویداد یا شخص مورد نظر نزدیک باشد. در جاهایی که منابع هم‌عصر مقدسی اطلاعاتی به دست نمی‌دهد از منابع تاریخی و رجالی معتبر دیگر استفاده کرده‌ایم.^{۸۷}

۶-۱. تواریخ مورد اشاره مقدسی

مقدسی در موارد مختلف از برخی تاریخ‌ها یعنی از زمان رویدادهای مشخصی یاد کرده است. مثلاً سال به خلافت رسیدن خلفای عباسی^{۸۸} یا سال زلزله سیراف^{۸۹} برخی از این تاریخ‌ها کمکی در فهم تاریخ تألیف نمی‌کند؛ اما برخی دیگر مانند مواردی که در ادامه خواهیم گفت می‌تواند سرخس‌هایی به دست دهد.

الف. تاریخ ۳۷۴ ق. در سرخس

مقدسی در مقدمه کتاب می‌گوید وقایعی که دیده و گزارش کرده ممکن است در سال‌های بعد تغییر کند. مثلاً در سال ۳۷۴ ق. که از سرخس می‌گذشت از رئیس و خطیب سرخس با صفاتی بد یاد کرد^{۹۰}؛ اما در جای دیگر کتاب از حاکم بعدی سرخس یعنی ابوالحسن فقیه به نیکی یاد کرد.^{۹۱} بنابراین نسخه استانبول پس از ۳۷۴ ق. و پس از تغییر حاکم آن و در زمان ریاست ابوالحسن فقیه تألیف شده است.

ب. تاریخ ۳۷۷ ق. در مکه

مقدسی می‌گوید در سال ۳۷۷ ق. در مکه بود و تقسیمات مربوط به اندلس را به برخی مشایخ اندلسی

۸۷. در متن کتاب رویدادها و اشخاص بسیار فراوانی وجود دارد. ما در اینجا همه آنها را بیان نمی‌کنیم و تنها به بحث در مواردی می‌پردازیم که می‌تواند به تاریخ‌گذاری تألیف نسخه کمک کند.

۸۸. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۱، ص ۷۹ راست.

۸۹. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۲، ص ۸۵ راست.

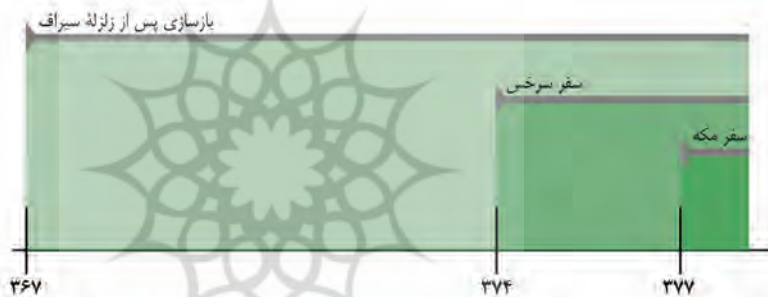
۹۰. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۱، ص ۴۶.

۹۱. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۲، ص ۲۹.

در مکه عرضه داشت و دانسته‌های پیشین خود را با مشورت ایشان اصلاح کرد.^{۹۲} آنچه مقدسی در نسخه استانبول درباره تقسیمات اندلس نوشته برای مبنای همین مشاوره بوده است. بنابراین نسخه استانبول در سال ۳۷۷ ق. در حال تألیف بوده یا دست‌کم در این زمان اصلاح شده است.

ج. زلزله سیراف در ۳۶۶ یا ۳۶۷ ق.

مقدسی از وقوع زلزله‌ای در سال ۳۶۶ یا ۳۶۷ ق. در سیراف یاد کرده است.^{۹۳} این زلزله باعث خرابی بسیار در سیراف شد و بسیاری از خانه‌های آن را ویران کرد. بدون تردید اشاره مقدسی مربوط به پس از این زلزله است در زمانی که شهر در حال بازگشت به رونق سابق بود. مقدسی در مورد سال وقوع زلزله تردید داشته و از دو تاریخ یاد کرده است؛ اما سایر منابع نظیر المنتظم فی تاریخ الامم و الملوک تاریخ وقوع این رویداد را آخر سال ۳۶۷ ق. ثبت کرده‌اند.^{۹۴} بنابراین نسخه استانبول پس از سال ۳۶۷ ق. و در حالی که شهر رونق خود را بازمی‌یافته تألیف یا اصلاح شده است. (تصویر ۵)

تصویر ۵: نمودار زمانی تواریخ مورد اشاره مقدسی

۶-۲. تواریخ مربوط به اشخاص

در کتاب از اشخاص فراوانی یاد شده است. این افراد غالباً از اعیانند چنانکه خود مقدسی هم در مقدمه کتاب یادآور شده است:^{۹۵} از اهل حدیث و فقه و سادات تا دانشوران و شاهان و وزیران و والیان و قاضیان. زمان زندگی این اشخاص و منصب گرفتن آنها و وقایع مربوط به ایشان می‌تواند شواهدی باشد که در تاریخ‌گذاری کتاب به کار می‌آید. در این بخش هر کدام از اشخاصی را که از طریق آنها می‌توان به سرنخی از زمان تألیف کتاب رسید^{۹۶} بررسی می‌کنیم.

۹۲. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۱، ص ۱۲۲ راست.

۹۳. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۲، ص ۸۵ راست.

۹۴. ابن الجوزی، المنتظم فی تاریخ الامم و الملوک، ج ۱۴، ص ۲۵۴.

۹۵. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۱، ص ۸.

۹۶. در بسیاری از موارد به اشخاص یا خاندان‌هایی از زمان‌های گذشته اشاره شده است که کمکی به تاریخ‌گذاری نمی‌کند. در برخی موارد هم چون نام کامل شخص نیامده نمی‌توان به درستی دریافت که منظور چه کسی است. مثلاً در جایی از کتاب از ابوهیثم و القاضی الامام المختار یاد شده است. ایشان از قاضیان و فقیهان بزرگ زمان بودند؛ اما مشخص نیست منظور چه کسانی است. در این زمان (حدود نیمه دوم سده چهارم) در شهرهای مختلف خراسان قاضیان فراوانی مشغول به کار بوده‌اند که ممکن است منظور مقدسی در مورد قاضی الامام المختار هر کدام از ایشان باشند. برای مثال از سال ۳۵۱ تا ۴۰۵ ق.، پنج نفر

الف. ابومحمد میکالی

ابومحمد میکالی رئیس نیشابور بود. مقدسی در دو جا از ابومحمد میکالی یاد کرده است.^{۹۷} یکی از این موارد سخن از جلسه‌ای است که مقدسی و ابومحمد میکالی در آن حضور داشتند و این جلسه در زمان ریاست او بر نیشابور بوده است.^{۹۸} بنا به گفته سمعانی در کتاب الأنساب ریاست ابومحمد میکالی بر نیشابور از سال ۳۵۶ ق. بود تا زمان مرگش در سال ۳۷۹ ق.^{۹۹}

ب. ابوالقاسم میکالی

ابوالقاسم میکالی از اعیان نیشابور بود که مقدسی از او نام برده است. او رباطاتی در افراوه ساخت و در مقبره‌ای که خود به ساختش فرمان داد دفن شد. با توجه به اینکه ابوالقاسم میکالی در سال ۳۷۶ ق. درگذشت^{۱۰۰} اشاره مقدسی به قبر او قطعاً مربوط به پس از ۳۷۶ ق. بود.^{۱۰۱}

ج. الطائع لله ابوبکر عبدالکریم بن مطیع

الطائع لله خلیفه عباسی بود. همان‌طور که در درآمد مقاله گفتیم مقدسی به آشکار کردن کتابش در زمان الطایع لله پرداخته است.^{۱۰۲} همین‌طور در اقلیم عراق خلفای عباسی را از اول تا زمان تألیف کتاب برشمرده است^{۱۰۳} و آخرین خلیفه‌ای که از او یاد کرده است «الطائع لله ابوبکر عبدالکریم بن مطیع» است.^{۱۰۴} او در سال ۳۶۳ ق. به خلافت رسید و تا شعبان سال ۳۸۱ ق. در منصب خلافت بود.^{۱۰۵} اشاره مقدسی به الطائع لله نشان می‌دهد که تاریخ تألیف یا آخرین اصلاحات نسخه استانبول پس از ۳۶۳ ق. و قبل از ۳۸۱ ق. بود.

د. ابومحمد عبیدالله بن احمد المعروفی

مقدسی در ذکر خلفای عباسی از برخی از قاضیان زمان آنها هم یاد کرده است.^{۱۰۶} قاضی مورد اشاره

قاضی نیشابور بودند و القابی نظیر قاضی الامام الادیب و قاضی الامام الکبیر و الامام القاضی داشتند. نک: Bulliet, The Patri- cians of Nishapur, 257, 258؛ ابن ابوالوفا، الجواهر المضیة فی طبقات الحنفیة، ج ۲، ص ۵۱۱؛ ج ۴، ص ۹۶. در مورد ابوالهیثم هم دست‌کم دو نفر با این کنیه و منصب قضاوت در این بازه زمانی در نیشابور بودند؛ یکی ابوهیثم محمد بن جعفر بن اسماعیل و دیگری ابوهیثم عتبه بن خبثمه که مورد اخیر در فاصله ۳۹۲ تا ۴۰۵ ق. قاضی نیشابور بود. نک: ابن ابوالوفا، الجواهر المضیة فی طبقات الحنفیة، ج ۲، ص ۵۱۱؛ ج ۴، ص ۹۶.

۹۷. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۱، ص ۵ و ص ۱۰۵ راست.

۹۸. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۱، ص ۱۰۵ راست.

۹۹. السمعانی، الأنساب، ج ۱۲، ص ۵۲۹.

۱۰۰. السمعانی، الأنساب، ج ۱۲، ص ۵۳۰.

۱۰۱. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۲، ص ۳۲ چپ؛ السمعانی، الأنساب، ج ۱۲، ص ۵۳۰.

۱۰۲. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۱، ص ۹.

۱۰۳. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۱، ص ۷۸ راست تا ص ۷۹ راست.

۱۰۴. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۱، ص ۷۹ راست.

۱۰۵. تاریخ اختتام خلافت الطائع لله سال ۳۸۱ ق. است. برخی همین سال را سال درگذشت او می‌دانند ولی برخی دیگر سال ۳۹۱ ق. را. نک: الخطیب البغدادی، تاریخ بغداد، ج ۱۲، ص ۳۵۹.

۱۰۶. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۱، ص ۷۸ راست تا ۷۹ راست.

مقدسی در زمان الطائع لله «ابو محمد عبیدالله بن احمد المعروفی» است.^{۱۰۷} او به روایت خطیب بغدادی پس از ابی بشر عمر بن اکثم در سال ۳۵۶ ق. به مقام قاضی القضاتی رسید و تا زمان درگذشتش در هفتم صفر سال ۳۸۱ ق.^{۱۰۸} در این منصب بود.^{۱۰۹} اشاره مقدسی به المعروفی نشان می‌دهد که تاریخ تألیف یا آخرین اصلاحات نسخه استانبول پس از ۳۵۶ ق. و قبل از صفر سال ۳۸۱ ق. بود.

ه. ابوالقاسم نوح بن منصور

نوح بن منصور امیر سامانیان بود. همان طور که در درآمد مقاله گفتیم مقدسی به آشکار کردن کتابش در زمان امیر نوح بن منصور سامانی پرداخته است.^{۱۱۰} در اقلیم مشرق و جانب خراسان هم امرای سامانی را از اول تا زمان تألیف کتاب نام برده است و از وزرا و پرده‌داران و سپهسالاران آنها یاد کرده است.^{۱۱۱} در این بخش آخرین امیر سامانی نوح بن منصور است.^{۱۱۲} نوح ابن منصور سامانی در سال ۳۶۵ ق. به امیری رسید و تا ۱۳ رجب سال ۳۸۷ ق. امیر سامانیان بود.^{۱۱۳} بنابراین تاریخ تألیف یا آخرین اصلاحات نسخه استانبول پس از ۳۶۵ ق. و قبل از ۱۳ رجب سال ۳۸۷ ق. بود.

و. ابوعلی محمد بن عیسی دامغانی

مقدسی وزاری نوح بن منصور را به ترتیب ابن جیهانی و ابن عتبی و مزنی و اصطخری و ابن عزیر و ابوعلی دامغانی گفته است.^{۱۱۴} ابوعلی محمد بن عیسی دامغانی آخرین وزیری است که مقدسی از وزاری نوح بن منصور سامانی ذکر کرده است؛ یعنی در زمان تألیف کتاب او وزیر امیر سامانیان بود. ابوعلی دامغانی دو بار به فاصله کمی به وزارت رسید.^{۱۱۵} اشاره مقدسی به اولین دوره وزارت اوست^{۱۱۶} که از روز دهم ماه ربیع‌الثانی ۳۷۸ ق. آغاز شد.^{۱۱۷} اینکه دقیقاً چه زمانی از اولین دوره وزارت عزل شد

۱۰۷. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۱، ص ۷۹ راست.
۱۰۸. از اینکه المعروفی در همه سال‌های بین سال ۳۵۶ تا ۳۸۱ ق. قاضی القضات بود یا نه مطمئن نیستیم؛ اما می‌توان گفت در این بازه زمانی به شکل ممتد یا متناوب در کسوت قاضی القضاتی بود.
۱۰۹. الخطیب البغدادی، تاریخ بغداد، ج ۱۲، ص ۹۳ و ج ۱۳، ص ۱۰۸.
۱۱۰. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۱، ص ۹.
۱۱۱. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۲، ص ۳۹ راست تا ص ۴۰ راست.
۱۱۲. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۲، ص ۴۰ راست.
۱۱۳. گردیزی، زین الاخبار، ص ۱۶۴ و ۱۷۱.
۱۱۴. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۲، ص ۴۰ راست.
۱۱۵. گردیزی، زین الاخبار، ص ۱۶۷ و ۱۶۸.
۱۱۶. چون مقدسی از وزیری که بین دو وزارتش به وزارت رسید یعنی ابونصر ابوزید یاد نکرده است.
۱۱۷. گردیزی، زین الاخبار، ص ۱۶۷. در کتاب تاریخ یمنی نوشته عتبی تاریخ به وزارت رسیدن دامغانی جمادی‌الآخر سال ۳۷۷ ق. است و همین فقره در ترجمه فارسی جرفادقانی از تاریخ یمنی بدون ذکر ماه در سال ۳۷۷ ق. ذکر شده است. نک: العتبی، الیمنی، ص ۸۸؛ جرفادقانی، ترجمه تاریخ یمنی، ص ۸۴. ما در اینجا به تواریخ مندرج در زین الاخبار گردیزی استناد کردیم؛ چون در این کتاب در بخش مربوط به نوح بن منصور تاریخ‌ها با دقت ماه و سال و در بعضی موارد روز و به کرات ذکر شده است. در حالی که نویسندگان تاریخ یمنی در این بخش در بیشتر موارد تاریخ‌ها را ذکر نکرده است. برای مثال زمان مرگ ابوالحسن سیجور در تاریخ یمنی ذکر نشده است و نوشته درباره آن قدری آشفته است و معلوم نیست زمان این مرگ مربوط به دور اول وزارت دامغانی است و یا دور دوم آن. نک: العتبی، الیمنی، ص ۸۸.

و دوباره به وزارت بازگشت اطلاعاتی نداریم؛ اما دوره دوم وزارت او با مرگش در سال ۳۸۲ ق. به پایان رسید.^{۱۱۸}

ز. ابوالحسن سیمجور

همانند وزرا در مورد قبل، مقدسی از سپهسالاران نوح بن منصور هم یاد کرده است: به ترتیب، ابن سیمجور و تاش و ابن سیمجور.^{۱۱۹} منظور از ابن سیمجور، ابوالحسن ناصرالدوله محمد بن ابراهیم بن ابی عمران سیمجوری است.^{۱۲۰} ابوالحسن سیمجور چند بار به سپهسالاری خراسان رسید که آخرین بار آن از ربیع‌الاول سال ۳۷۶ ق.^{۱۲۱} تا ذیحجه سال ۳۷۸ ق. بود که در همین تاریخ هم به مرگ ناگهانی درگذشت.^{۱۲۲}

ح. عمیدالدوله فائق

ابوالحسن فائق بن عبدالله اندلسی رومی ملقب به الخاصه^{۱۲۳} و عمیدالدوله^{۱۲۴} بود. مقدسی چندین بار نام او را ذکر کرده است.^{۱۲۵} از جمله در تقدیم‌نامه کتاب به ابوالحسن علی بن حسن، که او را برگزیده همین عمیدالدوله فائق خوانده است.^{۱۲۶} فائق از حدود سال ۳۴۵ ق. به بعد بیش از ۴۰ سال در دربار سامانیان صاحب مناصب گوناگونی بود.^{۱۲۷} تاریخ دقیق گرفتن لقب عمیدالدوله را از طریق منابع نمی‌توان مشخص کرد؛ اما شاید فائق این لقب را پس از سال ۳۷۱ ق. گرفته باشد.^{۱۲۸} او در شعبان سال ۳۸۹ ق. درگذشت.^{۱۲۹} از آنجا که در زمان تألیف کتاب مقدسی صاحب لقب عمیدالدوله بود می‌توان گفت تاریخ تألیف یا آخرین اصلاحات کتاب بین سال‌های ۳۷۱ و ۳۸۹ ق. بود.

۱۱۸. گردیزی، زین الاخبار، ص ۱۶۸.
۱۱۹. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۲، ص ۴۰ راست.
۱۲۰. السمعی، الأنساب، ج ۷، ص ۳۵۱.
۱۲۱. گردیزی، زین الاخبار، ص ۱۶۷.
۱۲۲. گردیزی، زین الاخبار، ص ۱۶۸؛ نوشخی، تاریخ بخارا، ص ۱۳۶.
۱۲۳. چون خادم مخصوص منصور بن نوح سامانی بود لقب «خاصه» گرفت. نک: السمعی، الأنساب، ج ۵، ص ۱۷؛ المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۲، ص ۳۹ چپ.
۱۲۴. در میان منابع هم عصر فائق فقط مقدسی لقب «عمیدالدوله» را آورده است و در منابعی نظیر زین الاخبار گردیزی و تاریخ یمینی و تاریخ بیهقی این لقب وجود ندارد. در میان سایر منابع هم فقط در کتاب تاریخ اسلام ذهبی و مجمع الآداب فی معجم الالقباب ابن فوطی لقب عمیدالدوله آمده است. نک: الذهبی، تاریخ الإسلام ووفیات المشاهیر والأعلام، ج ۸، ص ۶۸۱؛ الفوطی، مجمع الآداب فی معجم الالقباب، ج ۲، ص ۲۳۷.
۱۲۵. در برخی موارد او را فائق و در برخی موارد عمیدالدوله فائق و در یک مورد فائق العمید خوانده است. نک: المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۱، ص ۴۸ و ق ۲، ص ۱۱ راست و ۳۶ راست و ۳۹ چپ و ۴۰ راست.
۱۲۶. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۱، ص ۴۸.
۱۲۷. الذهبی، تاریخ الإسلام ووفیات المشاهیر والأعلام، ج ۸، ص ۶۸۱؛ الفوطی، مجمع الآداب فی معجم الالقباب، ج ۲، ص ۲۳۸.
۱۲۸. یاققی و سیدی، تعلیقات تاریخ بیهقی، ص ۱۴۱۷.
۱۲۹. بیهقی، تاریخ بیهقی، ج ۱، ص ۶۷۹.

ط. ابوالفوارس

امیر شرف الدوله ابوالفارس فرزند عضدالدوله و از امرای آل بویه یا دیلمیان بود. مقدسی چند بار از او یاد کرده است.^{۱۳۰} که یکی از آنها هنگام برشمردن حکام دیلمی در بغداد است. آخرین نفری که مقدسی به عنوان حاکم دیلمی بغداد نام برده است ابوالفوارس است.^{۱۳۱} شرف الدوله ابوالفوارس در رجب سال ۳۷۶ ق. با برادرش صمصام الدوله صلح کرد و او را از حکومت بغداد خلع کرد و در صفر سال ۳۷۷ ق. از خلیفه عباسی خلعت حکومت را گرفت.^{۱۳۲} ابوالفوارس در دوم جمادى الثانی سال ۳۷۹ ق. درگذشت.^{۱۳۳} با توجه به این توضیحات می توان گفت تاریخ تألیف یا آخرین اصلاحات کتاب بین رجب سال ۳۷۷ ق. و صفر سال ۳۷۹ ق. بود.

ی. العزیز بالله

ابى تمیم ابن منصور العزیز بالله خلیفه فاطمیان در مصر بود. مقدسی در اقلیم مصر خلفای فاطمی را برمی شمرد و آخرین خلیفه ای که از او یاد می کند عزیز بالله است. او در آخر ربیع الثانی سال ۳۶۵ ق. به خلافت رسید^{۱۳۴} و تا رمضان سال ۳۸۶ ق. خلیفه بود و در همین سال درگذشت.^{۱۳۵} (تصویر ۶ و ۷)

تصویر ۶: نمودار
 زمانی تواریخ مربوط
 به اشخاص

۱۳۰. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۱، ص ۷۹ راست؛ ق ۲، ص ۹۴ راست و ص ۹۵ راست.

۱۳۱. المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۱، ص ۷۹ راست.

۱۳۲. ابن الجوزی، المنتظم فی تاریخ الأمم والملوک، ج ۱۴، ص ۳۱۷ و ۳۲۱.

۱۳۳. ابن الجوزی، المنتظم فی تاریخ الأمم والملوک، ج ۱۴، ص ۳۴۰.

۱۳۴. المقرئ، اتعاظ الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطمیین الخلفاء، ج ۱، ص ۲۳۶.

۱۳۵. المقرئ، اتعاظ الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطمیین الخلفاء، ج ۲، ص ۳.

تصویر ۷: نمودار زمانی تاریخ تألیف با دقت ماه.

۳-۶. تواریخ مربوط به رویدادها

یکی از راه‌های دیگری که به تاریخ‌گذاری کتاب کمک می‌کند بررسی رویدادهای کتاب است. در مورد این رویدادها در کتاب تاریخ مشخصی درج نشده است اما از طریق منابع دیگر می‌توان به زمان وقوع این رویدادها دست یافت. از میان رویدادهای کتاب تنها یک رویداد می‌تواند به تاریخ‌گذاری کتاب کمک کند.^{۱۳۶}

جنگ مسلمانان با رومیان در کشتی

مقدسی جنگی را دیده که بین مسلمان و رومیان در «شوانی» بود. شوانی جمع شانیه یا شونه یا شینییه و نوعی کشتی جنگی است. اشاره مقدسی شاید مربوط به وقایعی باشد که در شعبان و رمضان سال ۳۶۴ ق. بین رومیان یعنی امپراتوری بیزانس و مسلمانان در دریا روی داد. در این ایام یکی جنگ روم در طرابلس (شهری بندری است) را داریم و دیگری جنگی در طبریه (شهری در ساحل دریاچه طبریه). مورد اخیر به تصریح مقریزی در شینییه بود که البته جنگی است نیابتی.^{۱۳۷}

از مجموع بررسی‌هایی که برای تاریخ‌گذاری کتاب انجام دادیم و از سخنان مقدسی درباره برخی تاریخ‌ها و اشخاص و رویدادهای کتاب به بازه‌هایی برای تعیین تاریخ تألیف دست یافتیم. این بازه‌ها روی هم محدوده‌ای ۳۳ ساله را نشان می‌دهد که اشتراک آن از ۱۰ ربیع‌الثانی سال ۳۷۸ ق. تا

۱۳۶. در نگاه اول ممکن است گمان کنیم دو رویداد «خطبه بنای مسجد صدیقا در شام» و «جنگ حبشی‌ها و اهل بجه در زبید» به کار تاریخ‌گذاری می‌آید. نک: المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۱، ص ۱۰۵ چپ و ص ۸۵ چپ. مورد اول مصادف با جمعه نیمه شعبان است و این رویداد می‌تواند در سال‌های ۳۵۶ و ۳۶۴ و ۳۷۲ و ۳۸۰ ق. باشد. مورد دوم جنگ حبشی‌ها و اهل بجه است که در طول سالیان متمادی تکرار شده است. نک: (المقدسی، نسخه خطی استانبول، ق ۱، ص ۶۴ راست). بنابراین از طریق این دو رویداد نمی‌توان به تاریخ دقیقی رسید.

۱۳۷. این جنگ بین شبل بن معروف و جیش بن الصمصامه بود که شبل بن معروف در این زمان به نمایندگی افکنین در این جنگ حاضر شد و افکنین چندی پیش از آن با رومیان صلح کرده بود. نک: المقریزی، اتعاظ الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطمیین الخلفاء، ج ۱ ص ۲۱۸، ۲۲۰ تا ۲۲۲. در نیمه دوم سده چهارم دو گروه از مسلمانان با رومیان می‌جنگیدند. یکی منسوبان به خلفای عباسی و دیگری منسوبان به خلفای فاطمی. منسوبان به خلفای عباسی در این زمان جنگ دریایی نداشتند. نک: ابن الجوزی، المنتظم فی تاریخ الأمم والملوک، ج ۱۴، ص ۱۳۹، ۱۵۵، ۲۰۱، ۲۱۴.

ذیحجه سال ۳۷۸ ق. است. یعنی تاریخ تألیف یا بازه زمانی پایان تألیف کتاب و آخرین اصلاحات کتاب الاقالیم یا المسافات الولایات در سال ۳۷۸ ق. در یک بازه ۹ ماهه بود.

۷. سخن پایانی

دیدیم که اثر جغرافیایی مقدسی نسخه های مختلف و نام های گوناگون داشت و از میان نسخه هایی که به دست ما رسیده یکی نسخه استانبول است با نام الاقالیم و یا المسافات و الولایات. این نسخه به ابوالحسن علی بن حسن از بزرگان دستگاه سامانیان تقدیم شد و این شخص احتمالاً همان ابوالحسن علی بن حسین موفق بیهقی است. کتاب الاقالیم یا المسافات و الولایات بر خلاف نظر اکثر محققان نه پیش از سال ۳۷۵ ق. که در سال ۳۷۸ ق.، بین ربیع الثانی تا ذیحجه، تألیف شد.

سال ۳۷۸ ق. همان سالی است که یاقوت حموی به عنوان سال تألیف کتاب مقدسی به آن اشاره کرد از این رو شاید بتوان گفت نسخه ای که به خط مقدسی در دست یاقوت بود با نسخه ای که به نام استانبول شناخته می شود مرتبط است. نکته قابل توجه دیگر این است که حاجی خلیفه در کتاب نگاهش خود به نام کشف الظنون به نسخه ای از کتاب مقدسی اشاره کرد که در سال ۴۱۴ ق. تحریر شده است. این نسخه امروز در دست نیست. با توجه به اینکه حاجی خلیفه در دربار عثمانی بوده و نسخه استانبول هم از نسخی است که به دربار عثمانی مربوط است شاید بتوان گفت نسخه استانبول با نسخه مورد اشاره حاجی خلیفه نیز مرتبط است.

شناخت درست نسخه استانبول و تعیین تاریخ دقیق تألیف آن در مقایسه با نسخه برلین و درک ارتباط این نسخه با نسخه هایی دیگر کمک می کند بتوانیم درباره تصحیح دخویه و نقاط قوت و ضعف آن داورى کنیم و آن را نقد کنیم و در صورت لزوم به تصحیح مجدد این کتاب ارزشمند بیندیشیم.

کتاب نامه

۱. آل داوود، سید علی. «آل مأمون». در: دائرة المعارف بزرگ اسلامی. ج ۲. تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۷۴.
۲. ابن ابوالوفا، أبو محمد محیی الدین الحنفی عبد القادر بن محمد بن نصر الله القرشی. الجواهر المضیة فی طبقات الحنفیة. تحقیق عبدالفتاح محمد الحلو. ج ۵. ریاض: هجر، ۱۹۹۳.
۳. ابن اثیر، علی بن محمد. الکامل فی التاریخ. ج ۱۳. بیروت: دار صادر، ۱۹۶۵.
۴. ابن الجوزی، جمال الدین أبو الفرج عبد الرحمن بن علی بن محمد. المنتظم فی تاریخ الأمم والملوک. تحقیق محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا. ج ۱۹. بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۹۹۲.
۵. ابن فندق، أبو الحسن علی بن زید البیهقی. لباب الأنساب والألقاب والأعقاب. ج ۲. تحقیق سیدمهدی رجایی. قم: کتابخانه ستاره، ۱۳۸۵ ش.
۶. ابن فندق، ابوالحسن علی بن زید بهقی. تاریخ بیهقی. به کوشش سلمان ساکت. تهران: میراث مکتوب، ۱۴۰۰.
۷. بارتولد، واسیلی ولادیمیروویچ. ترکستان نامه: ترکستان در عهد هجوم مغول. ترجمه ی کریم کشاورز. ج ۲. تهران: بنیاد

فرهنگ ایران، ۱۳۵۲.

۸. بغدادی، اسماعیل پاشا. هدیه العارفين، اسماء المؤلفين و آثار المصنفين. تحقيق محمد محسن آقا بزرگ تهرانی و محمد مهدی خراسان. ج ۲. بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۹۵۱.
۹. بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین. تاریخ بیهقی. به کوشش محمد جعفر باحقی و مهدی سیدی. ج ۲. تهران: سخن، ۱۳۹۴.
۱۰. تعلیقات بر حدود العالم من المشرق الی المغرب. با تعلیقات بارتولد و مینورسکی. به کوشش غلام‌رضا وهرام و مریم میراحمدی. تهران: دانشگاه الزهراء، ۱۳۸۳.
۱۱. الثعالبي، عبد الملك بن محمد بن إسماعيل أبو منصور. يتيمة الدهر في محاسن أهل العصر. تحقيق مفيد محمد قمحية. بيروت: دارالكتب العلمية، ۱۹۸۳.
۱۲. جرفادقانی، ابوالشرف ناصح بن ظفر. ترجمه تاریخ یمنی. به کوشش جعفر شعار. تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۷۴.
۱۳. حاجی خلیفه. نسخه خطی کشف الظنون عن اسامي الكتب والفنون. معروف به نسخه جارالله. استانبول: شماره ۱۶۱۹.
۱۴. حاکم نیشابوری، ابوعبدالله. تاریخ نیشابور. ترجمه‌ی محمد بن حسین خلیفه نیشابوری. به کوشش محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: آگه، ۱۳۷۵.
۱۵. حقیقت، عبدالرفیع. «تذکار لازم». در: مقدسی، محمد بن احمد، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ترجمه علینقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، ۱۳۶۱.
۱۶. الخطیب البغدادي، أبو بكر أحمد بن علي. تاریخ بغداد. تحقیق بشار عواد معروف. بیروت: دار الغرب الاسلامی، ۲۰۰۲.
۱۷. دانش پژه، محمدتقی. فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۸.
۱۸. دفتر کتابخانه ایاصوفیا. استانبول: محمد بیگ، ۱۸۸۷.
۱۹. دیانت، علی اکبر. «بدلیس». در: دایرة المعارف بزرگ اسلامی، به کوشش محمدکاظم موسوی بجنوردی، ج ۱۱، تهران: بنیاد دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۱.
۲۰. الذهبي، شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قایماز. تاریخ الإسلام ووفیات المشاهیر والأعلام. تحقیق بشار عواد معروف. دار الغرب الإسلامی، ۲۰۰۳.
۲۱. رابو، جفری. گنجینه‌های دست‌نویس‌های اسلامی در جهان اسلام. ترجمه‌ی احمدرضا رحیمی ریس. ج ۳. تهران: کتابخانه مجلس، ۱۳۹۰.
۲۲. الزركلي، خيرالدين بن محمود بن محمد بن علي بن فارس. الاعلام: قاموس التراجم لأشهر الرجال والنساء من العرب والمستعربين والمستشرقين. ج ۸. بیروت: دار العلم للملايين، ۲۰۰۲.
۲۳. السمعاني، أبو سعد عبد الكريم بن محمد بن منصور التميمي المروزي. الأنساب. تحقيق عبدالرحمن بن يحيى المعلمی الیمانی. ج ۱۳. حیدرآباد: مجلس دائرة المعارف العثمانية، ۱۹۶۲.
۲۴. الصريفيني الحنبلي، تقي الدين ابو اسحاق ابراهيم بن محمد. المنتخب من كتاب السياق لتاريخ نيسابور. تحقيق خالد حيدر. بیروت: دار الفكر، ۱۴۱۴.
۲۵. العتبي، ابي النصر محمد بن عبدالجبار. اليميني. تحقيق احسان ذنون الثامري. بیروت: دار الطليعة، ۲۰۰۴.
۲۶. الفوطي، كمال الدين أبو الفضل عبد الرزاق بن أحمد. مجمع الآداب في معجم اللقب. تحقيق محمد الكاظم طهران: مؤسسة الطباعة والنشر - وزارة الثقافة والإرشاد الإسلامي، ۱۴۱۶.
۲۷. كراتشكوفسكي، اغناطيوس يوليانونوفتش. تاريخ الادب الجغرافي العربي. ترجمه‌ی صلاح الدين عثمان هاشم. القاهرة: لجنة التاليف والترجمة والنشر، ۱۹۶۳.
۲۸. كراچكوفسكي، ايگناتي يوليويويويج. تاريخ نوشته‌های جغرافیایی در جهان اسلامی. ترجمه‌ی ابوالقاسم پاینده. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۹.

۲۹. گردیزی، ابوسعید عبدالحی بن الضحاک بن محمود. زین الاخبار. به کوشش عبدالحی حبیبی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۷.
۳۰. مجیر الدین الحنبلی العلیمی. الأئس الجلیل بتاريخ القدس و الخلیل. تحقیق محمود علی عطاء الله عمان: مکتبه دندیس، ۱۴۲۰.
۳۱. المقدسی، محمد بن احمد. میکرو فیلم نسخه خطی استانبول. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران: شماره ف-۶۲۱.
۳۲. المقدسی، محمد بن احمد. نسخه استانبول: کتاب الاقالیم (احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم). کتابخانه سلیمانیه، مجموعه اباصوفیه: شماره ۲۹۷۱ مکرر.
۳۳. المقدسی، محمد بن احمد. نسخه برلین: احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم. کتابخانه برلین: شماره ۶۰۳۴.
۳۴. مقدسی، محمد بن احمد. احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم. ترجمه علینقی منزوی. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، ۱۳۶۱.
۳۵. المقریزی، تقی الدین أبو العباس الحسینی العبیدی أحمد بن علی. انعاظ الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطمیین الخلفاء. تحقیق جمال الدین الشیال و محد حلمی محمد احمد. ج ۳. قاهره: المجلس الأعلى للشتون الإسلامیة - لجنة إحياء التراث الإسلامی، ۱۹۹۶.
۳۶. منزوی، علینقی. «احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم». در: دایرة المعارف بزرگ اسلامی، به کوشش محمدکاتلم موسوی بجنوردی، ج ۷، تهران: بنیاد دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۷۳.
۳۷. نرشخی، محمد بن جعفر. تاریخ بخارا. ترجمه ابونصر احمد بن محمد بن نصر القباوی، تلخیص محمد بن زفر بن عمر. به کوشش محمد تقی مدرس رضوی. تهران: توس، ۱۳۶۳.
۳۸. یاحقی، محمدجعفر و مهدی سیدی. تعلیقات تاریخ بیهقی. در: بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین، تاریخ بیهقی، به کوشش محمدجعفر یاحقی و مهدی سیدی، ج ۲. تهران: سخن، ۱۳۹۴.
۳۹. یاقوت الحموی. معجم البلدان. ج ۷. بیروت: دار صادر، ۱۹۹۵.
40. Ahlwardt, Wilhelm. *Die Handschriften-verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin*. Vol 5. Berlin: A. Asher, 1893.
41. Al-Muqaddasi, *The Best Divisions for Knowledge of the Regions*. translated by: Basil Anthony Collins. Beirut: Granet publishing, 2001.
42. Azoo, R. F., and G. S. A. Ranking. *AHSANU-T-TAQASIM FI MARIFATI-L- ALAQALIM*. Vol. 1. Calcutta, 1897.
43. Bosworth, C. E. "AḤSAN AL-TAQĀSĪM." In: *Encyclopædia Iranica*, vol. I/7. P. 679-80, 1984.
44. Brockelmann, Carl. *History of the Arabic Written Tradition*. translated by: Joep Lameer. Vol. 1. Leiden: Brill, 2017.
45. Bulliet, Richard W. *The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History*. Cambridge: Harvard University Press, 1972.
46. De Goeje, M. J. *Bibliotheca geographorum Arabicorum: Indices, Glossarium et addenda et emendanda AD Part. I-III*. Vol 4. Leiden: Brill, 1879.
47. De Goeje, M. J. *Catalogus Codicum Orientalium Bibliothecae Academiae Luguno Batavae*. vol 5, 1873.
48. Kramers, J. H. "Al-Muḳaddasī." In: *Encyclopaedia of Islam, First Edition (1913-1936)*. Vol. 3. Leiden: Brill, 1934.
49. Kremer, Alfred von. *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen*. Wien: Braumüller, 1875.
50. Le Strange, Guy. *Description of Syria, Including Palestine, by Mukaddasi*. London: 1886.
51. Miquel, A. "Al-Muḳaddasī." In: *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*. Vol. 7. Leiden: Brill, 1993.
52. Miquel, Andre. *Absan at-taqasim fi marifat al-aqalim: (la meilleure repartition pour la connaissance des provinces)*. Damas: Institut francais de Damas, 1963.
53. Muqaddasī, Muḥammad ibn Aḥmad. *Bibliotheca Geographorum Arabicorum: Descriptio imperii moslemici*. Vol. 3.

- Leiden: Brill, 1906.
54. Muqaddasī, Muḥammad Ibn-Aḥmad. *Bibliotheca geographorum Arabicorum: Descriptio imperii moslemici*. Vol. 3. Leiden: Brill, 1877.
55. Nallino, Carlo Alfonso. "La Bibliotheca Geographorum Arabicorum Di M. J. De Goeje: II. Cenni ed appunti del Dott. C. A. Nallino." In: *Cosmos* XII, (1894-96): 45-50.
56. Ritter, H. "Kleine Mitteilungen und Anzeigen." In: *der Islam*, vol. 19, no. 1-2 (1930): 27-57.
57. Sezgin, Fuat. *Geschichte des arabischen Schrifttums*. Vol. 14. Frankfurt: Veröffentlichungen des Institutes für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 2010.
58. Sprenger, Aloys. *A Catalogue of the Bibliotheca Orientalis Sprengeriana*. Giessen: W. Keller, 1857.
59. Witkam, Jan Just, and Tsjikke Vlasma. *Inventory of the Oriental Manuscripts in the Library of the University of Leiden and Other Collections in the Netherlands*. Vol. 3. Leiden: Ter Lugt, 2007.

